

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XLIII. évf.

Május—Június

3-ik füzet.

Dr. Kőváry László.

1819—1907.

Tizenkettő híján száz évet élt. Tehát korra nézve is a kiváltságosok kevéssé népes osztályába jutott. S az ide vivő hosszú utat ép testben ép lélekkel futotta meg. Ugy, hogy a kik az ő mértékletes, szigoruan rendszeres életmódját, okosan beosztott életrendjét ismertük, méltán jósolhattuk neki nagy mestere s ifjúkori meczenása, Brassainak életkorát, a mire ő leplezett reménységgel szívesen is gondolt. De utolsó előtti évében az influenza belopta szervezetébe a kór-anyagot, amely az erőteljes törzsön váratlan gyorsasággal végezte romboló munkáját. Így is azonban hálával adózott a gondviselésnek, hogy ily magas kort mindvégig munkaerőben érhetett meg. S mennyivel becsesebb istenadománya volt e hosszú élet egy oly mozgalmas korszakban, hol a nemzeti megújulás minden téren elemi erővel tört elő s abban minden jóra való tehetség szárnyakat ölthetett a nemes versenyre!

A II. József merész kísérletei által aléltságából fölriasztott nemzet legelőbb is annak a tudatára ébredt, hogy létfentartását nyelve jogainak biztosításában keresse. S az 1790-ik évi országgyűlés dekretálta a magyar államnyelvet. Addig latin nyelven szerkesztett egyházkormányzati jegyzőkönyveink is ez időtől kezdve magyar nyelven vannak fogalmazva. E nagy változás, a mely új korszakot jelent, máról-holnapra minden indokolás nélkül jelentkezik. Mintha az erről való hallgatás egy néma felelet volna a tova szálló nehéz kísértetnek, — vagy mintha lepleül szolgálna az önmagához-térés szégyenerzetének, a miért évszázadokon át hűtelenné lettünk volt legdrágább kincsünkhez . . .

Azután új viharok vonulnak át földrészünkön. S a nagy francia forradalom nemzetizgató eszméi és következményei a szent-szövetség katakombáiban senyvednek. De a lelket megölni,

a szellemet eltemetni még az Európa-szerte rettegett hatalmú Metternichnek sem sikerült. A leányzó aludt ugyan egy ideig, azonban meg nem halt. A század elei éh-pestis, a nagy hadjáratok alatt megtépászott haderő, kiürült kincstár és devaluatio ólomsulya alatt az állam hajója zátonyra jutott s az elnémitott népek mentő kezét nélkülözni tovább nem lehetett. Megnyiták a huszas és harminczas évek diétái. Az alvó leányzó fölébredett s kezdetét vette a fegyvertelen sérelmi-hadjárat. S ha minden kettőből egyet vissza kellett is lépni, vagy minden lépésre nagy kényszer-pihenőt tartani: a nemzeti sérelmek orvoslásáért és jogok biztosításáért megindult bátor küzdelem 1825-ön kezdve már feltartóztatható nem volt. A politikai elnyomás természet-rajzához és lélektanához tartozik, hogy az rendszeren melegágyul szolgál kiváló hazafiak és politikai erők nevelésére. Mindenütt és minden korban így volt, s nálunk se lehetett másképen. Olyan phalanx, a melynek oszlopos alakjai gr. *Széchenyi* István, *Deák* Ferencz és *Kossuth* Lajos voltak, bármely nemzet életében korszakos alkotásra lett volna hivatva. S azok az eszmék, a melyeket ők a nemzet megerősítésére gazdasági, közjogi téren és a népszabadság érdekében zászlóikra irtak, az újra-meg újra felozlatott diéták mohlepte falai közül szárnyra keltek, a vármegyék márkálisain futó tüzként bejárták az országot s az ujtításoktól tartózkodó conservatívek meg-, avagy legyőzésére nálunk (Erdélyben) külön útra keltek a nagy *Wesselényi* Miklóssal, az u. n. *vándor pátrióták*. A reformok ellenállhatlanul érlelődtek. A nemzetnek mind nagyobb rétegei állottak sikra azok megvalósításáért s mind erősebb visszhangban nyilvánult a megujhodás iránti vágy.

Élesztette azt a nemzeti irodalom erőteljes föllendülése is. Vörösmarty eposzai, nemcsak az illető költői műfaj klasszikus tökélyével és nyelvünk addig soha nem ismert zengzetes bűbájával, gazdagságával hatottak az olvasóra s nemcsak aestétikai gyönyör forrásait nyitották meg a szomjazó lelkek előtt, hanem olthatatlan vágyat ébresztettek a letűnt nemzeti nagyság és dicsőség föltámasztására is. S e réven ő a nemzeti ügy szolgálatában elsőrendű politikai tényezőként jelentkezik. Távlatot nyit az irodalom nagy jelentőségére a nemzeti törekvések látkörében. Mert a politika csak fegyver az alkotásban, de hogy ez a fegyver eredményeket vivjon ki és biztosítson, ahhoz a

nemzetben rejlő erők összhangzatos fejlesztése és együttműködése nélkülözhetetlen. És ezt ösztönszerűen megéreztek. Irodalmunk csakhamar előkelő, tehetséges munkások élénk táborát vonzotta magához. A verselés mellett hivatott művelői jelentkeznek a színmű és regényírásnak, ha kezdetben idegen mintákra is, de mindinkább nemzeti tartalommal. Párhuzamosan halad velük a nyelvészet s majd felveszi irányító, nyesegető későt a műkritika. Az akadémia a tudományok művelésének ad nagyobb lendületet. A hazai történelem kutatói pedig tanulságokat igyekeznek föltárni a jelen törekvései számára s ezt a tudományágat kiemelni a mesemondás gyermekkorából.

Erdélyben a Kazinczy látogatásai s kiterjedt irodalmi levelezése tágabb körben ébresztettek élénk érdeklődést az újabb törekvések iránt s nem egy ifju tehetséget sarkaltak munkára. Ugyanitt az Aranka által tervezett *magyar nyelvmevelő társaság* ügyében kifejlődött mozgalom s *Döbrentey* szerkesztése mellett 1814-ben megindult „Erdélyi Múzeum“ — Kolozsvár központtal — irodalmi tömörülést eredményez, a mit főnemességünk közül különösen a *Wesselényiek*, *Kemények*, *Telekiek* sat. részint személyes érintkezés és anyagi támogatás, részint közvetlen munkásság útján is erősítenek.

Mindezek nyomán a nemzeti élet minden ágában lüktetés, tevékenység és alkotás nyilvánul. S élénkíti ez eleven munkásságot és annak közvetítő szóesőve lesz a pólýáiban megjelenő magyar hírlapírás. Ennek rövid életű első kísérlete után („Erdélyi Magyar Hírvivő“ 1790 és 91) Kolozsvárt 1827-ben a „Hazai Híradó“ s folytatásául 1829-ben az 1848-ig fennállott „*Erdélyi Híradó*“ indul meg *Méhes* Sámuel szerkesztésében *Szilágyi* Ferencz, *Brassai* Sámuel és nagyajtai *Kovács* István főmunkatársakkal. Utóbbi vezette a lapnak 1830-ban megindult mellékletét, a „*Nemzeti Társalkodót*“. *Brassai* pedig 1834-ben a „*Vasárnapi Ujság*“-ot indította meg és szerkesztette 1847-ig. E lapot bölöni *Farkas* Sándor előterjesztése és tervezete szerint anyagi támogatással a kolozsvári kaszinó tagjai alapították, közismeretek népszerű terjesztésére.

A nemzeti élet e forrásnak indult mozgalmas politikai és irodalmi korszakára esik a *Köváry* László ifjúsága, a mikor a nyilvános élet légköre, hazafias törekvések és érzelmek párájával telítve, minden fiatal tehetség nemes becsúvágyát ellenállhatatlanul ragadta magával. S minthogy a tehetség és ambitio

nála nem hiányzott, könnyen megérthető, hogy ő már 20 éves korában jelentkezik a küzdők irodalmi porondján. És a toll, a melyet akkor megragadott, halála előtti napokig, 68 éven keresztül huzta szakadatlanul a barázdát munkás keze alatt. Az élő szó hatalmával kellő mértékben sohase rendelkezvén, köz-szereplésének forumául az íróasztalt választotta. S ezt annyival könnyebben tehetette, mert ámbár kezdetben ez kenyérkeresetre is elég alkalmasnak mutatkozott, annak gondja alól, szerencsés házassága útján, egészen felszabadult. És ez a körülmény kézzel fogható bizonyíték arra, hogy nála az íróság benső hivatás kifolyása, valódi életszükséglet volt.

Már tordai algymnázista korában szenvedélylyel, kitünő előmenetellel tanult. Így folytatta azt — mint mindig osztályelső — 183⁶/₇-től 184¹/₂-ig a kolozsvári unitárius főgymnáziumban is, úgy, hogy mikor atyja sok gyermeke gondozásának terhe alatt iskoláztatását félbe akarta szakítani, kérve-kérte, hogy inkább lakóházát is adja el a költségek előteremtésére, mert ő majd visszaszerezi azt szülőinek. És a dolog úgy is történt. S hogy halálját halála utánra is hátrahagyja, élete utolsó napjaiban diszes sirkövet állíttatott a tordai temetőben pihenő poraik fölé.

* * *

A Kövályak Tordára a tizenhetedik évszáz elején jutottak, a Bethlen Gábor által telepített hajdukkal. Irónk, a kinek atyja itt szűcs-mester volt, 1819 július 7-én született. Ugy ő, mint testvérei lelkileg és testileg egyaránt szép tulajdonságokkal voltak megáldva a természettől. A legidősb és legfiatalabb fivér, Józsa és Mihály ügyvéd lett s közben tollat is forgatott; Endre pedig ma is jeles arczképfestőnk. Négyük közül hárman vettek részt a nagy szabadságharcban, Mihály pedig évtizedeken át a kardvivás mestere volt a br. *Jósika* Lajos védnöksége alatt működő iskolában, hol a kolozsvári tanintézetekben tanuló erdélyi ifjuság férfias nevelése körül érdemeket szerzett. Nővéreik a Kanyaró és Veress-családok alapítói lettek.

A fiuk alsóbb iskoláztatása idején a tordai unitárius algymnázium a száz évet élt *Szabó* Sámuel, aranyos-rákosi *Székelj* Sándor és *Darkó* Mihályban olyan tanárokkal és igazgatókkal dicsékedhetett, a kik irodalmilag is fényt árasztottak az intézetre

s a fogékonyabb ifjak lelkében már korán aspiratiót ébresztettek. S Kőváry László ennek határozott csiráit vitte magában a kolozsvári unitárius főgymnáziumba, a hol azok termékenyítő melegágyra találtak, mert a nemzeti irodalom Kolozsvárott kialakuló fókusa ide korán besugárzott s olyan ifjusági irókört teremtett, a melyből *Berde Áron*, *Kriza János*, *Jakab Elek*, *Szentiványi Mihály* sat. nemsokára kiemelkedtek s a *Remény* czimű zsebkönyvben már polgárjogot vittek magukkal az irodalom nyilvános areopágja elé. E körben teszi Kőváry is első kísérletét versirással. De az ő iróságára e mellett egy más körülmény is döntő befolyással volt. Ez időtájt (1837-ben) választották *Brassait* a főgymnáziumhoz tanárnak, hol kezdetben történelmet és földrajzot, majd menynyiségtant és fizikát s még később bölcészetet tanított. Vele új szellem költözik a scholasticus falak közé. Katedráján nemcsak személyváltozás, hanem magyar tanítási-nyelv jelentkezik a gyakorlat mesterének sablonoktól független módszerével és az ifjúsággal való érintkezésben azzal a finomabb tapintattal, a mit főuri családban viselt nevelési tiszte alatt szerzett. Ő, mint self made man, figyelője lesz az egyéniségeknek és önállóságot sejtető törekvéseknek. Kiszemeli az átlagos mértéket meghaladó tehetségeket s azok fejlesztésére külön is gondot fordít. Ebben a szerencsében részesült Kőváry is, a mi az ő jövőjére elhatározó befolyással volt. Legalább is siettette annak kialakulását. Belőle a mester kezdetben matematikust próbált képezni, de egy évi kísérlet után ezt sikertelennek látván, félbehagyta s őt e tekintetben Berde Áronnal cserélte ki elég jó eredménnyel. Azonban róla mégse vette le a kezét, csak más irányba terelte. Ő maga így ír arról a hatásról, a mit Brassai az ifjúságra s őreá különösen gyakorolt: „A tanulás mellett az ifjúságban felébrésztette az olvasás s az írói szárnypróbálgatás vágyát. A már fennállott olvasó, felolvasó és vitatkozó együletet figyelme tárgyává tette... Nem csak tanárunk: nevelőnk, mentorunk volt. Örök munkában élt, de az ifjúság részére örökké volt ideje. Egyszer beállitok hozzám, kérem ajánljon nekem egy francia nyelvmentert. Talán igen sok pénze van? Volna egy pár hónapra valóm. Menjen, vegyen egy tanulásra irt francia anekdotás-könyvet, reggel öt órakor hozza le. Lementem. Na, olvassa. Nagyot néztem, de kezdtem olvasni. Ezt így, azt úgy olvassák. Egy óra mulva azt

mondja, ezt a két anekdotát holnap felmondja nekem. Másnap azon kezdí, olvasni már tud, ma megtanul declinálni, holnapután megtanul comparálni. Egy hét múlva: vegyen elő papirost, jegyezzen, mert tanul conjungálni. Két hónap múlva: tud annyit, hogy a többit magára is megtanulhatja... Az olvasóegylet gyűléseibe is bebetoppant. Valamit olvastam. Jőjjön le, hozza le az irását. Maga Kuthyt (az akkor divatban volt novalla-író) utánozza. No, olvassa. Kezdte a bombásztokat kritizálni. Maguk úgy irnak, mintha a világot a lábok között hátratekintve néznék, a dolgokat fejükre állítják — s azzal végezte: az Isten, mint a madárnak tollat, minden embernek megadta stilusát, ne utánozzon senkit. Olvassa Tacitust, Sallustiust. Hozza le, a mit ír. Irkáltam, levittem. Egy részét kiigazitva visszaadta. Egyszer hivat. Itt van „Szilágyi utazása“ s 10 forint, kiadta az akadémia 1840-iki Tudománytárában. Később (1841) csak látom meglepetve az Athenaeumban egy novellámat (Fiducia.)“

„Tanítványaiba beleöntötte a munkaszeretetet, suggestiója s példaadása által kipusztította szótárunkból az unalom szót. Mint egy szobrász, tetszése szerint gyurta, kalapálta lelkünket; mint egy kertész, a vad törzsbe hajlamokat, ambiókat oltogatva, azokat nyeste, idomította s kész emberkép kívánta tanítványait kezéből a világba bocsátani“. („A száz évet élt Brassai“ 17. 18 l.).

Ilyen vezetés és befolyás egy husz éves ifjura annál nagyobb szerencse volt, mert termékeny talajra is talált, egy korán ébredő, figyelő lélekre, a ki korának, nemzetének szükségletei és törekvései iránt már élénk érdeklődést tanusított s azok kielégítésében részt venni hő vágygyal óhajtott.

Önképzésének szép tehetsége és vasszorgalma mellett nagy előnyére volt bámulatos memoriája, mely még aggkorában is teljes ruganyossággal állott rendelkezésére, úgy hogy főleg történelmi és erdélyrészi genealogiai kérdésekben hozzá bármikor mint egy élő lexikonhoz fordulhattunk.

S az ifju lélekre Brassai által gyakorolt jótékony hatás egész életén át megnyilvánult azon gyöngéd, gyermekies tiszteletben és hálás érzésben, melyet ő mestere iránt mindig tanusított. Alkalomszerű tisztelgő látogatásait nála sohasem mulasztotta el, még saját aggkorában sem. Mint főgymnáziumi gondnoktársa egyházi főtanácsi üléseink alkalmával nevére több éven át köz-ebédet adott; ugyanazt tette osztálytársainak 50 év után általa

rendezett összejövetelekor 1890-ben, száz éves életpályájának megünneplésére a kezdeményezést ő tette s halála után szép megemlékezést írt és adott ki pályafutásáról.

Iskolai életét ilyen körülmények között az akkor szokásos jogi tanulmányokkal fejezvé be a református főgymnázium melletti tanfolyamon, 1842-ben Marosvásárhelyre megy át s ott a királyi táblán cancellistának esküszik fel.

A huszonhárom éves ifju életének itt egy nevezetes korszaka kezdődik. Megismerkedik és egész életükre kiható barátságot köt a vele egykoru, ős-székely nemes Dósa Dániellel, a kit már szintén hazafias írói aspirációk hevitenek. Állandó benső barátságuk bizonyítékául később Dósa egyik fiának (Endre kolozsvármegyei alispán, regényíró) keresztapja lesz. Együtt gyakran kirándulnak ennek Makfalván lakó szülőihez s itt és a vidéken bő alkalom nyílik előkelő körökkel érintkezni s a nyilvános társadalmi és vármegyei életbe bepillantani. A már némi írói nimbuszszal övezett, szép szóke fiatal ember mindenütt barátságos fogadtatásban részesül s a legközelebbi téli évszakra, Iszlái László kolozsvári iskolai felügyelő-gondnok ajánlására, a kelementelki Simén-családhoz kap meghívást. Simén György úgy a maga, mint neje br. Rauber Rózália családfáján rokonságban állott az erdélyi arisztokráciával. Öt lánya és egy fia volt. Azok egyike Ugron Lázárnak, másika gróf Lázár Miklós-nak lett felesége. Kövály feladata volt, hogy a már felnőtt lányoknak előadásokat, felolvasásokat tartson s a fiut az elemi ismeretekbe bevezesse. Foglalkozása nem volt sablonhoz kötve. Állása csakhamar bizalmas jelleget öltött s a család társadalmi életének részese lett, sőt egy időben azon a ponton állott, hogy annak kötelékébe lépjen. Két ifjú sziv kölesönös vonzalma azonban itt is, mint oly sokszor, csupán egy szép álm emlékének maradt... A menedékhely Kelementelkén így is nyitva állott számára, midőn a szabadságharez után bujdokolnia kellett.

Ez epizód mellett sem szorult háttérbe tanulási és írói szenvedélye. Sőt annak táplálására Dósával kölesönösen buzdították egymást és Marosvásárhelyen a Teleki-könyvtár buvár-lásában bő anyagot találtak. Ezt ő később a gyulafehérvári és gr. Kemény Samu gerendi könyvtárában folytatta. S úgy ennek, mint gr. Teleki Józsefnek és Mike Sándornak személyes ismeretsége és megnyert bizalma révén, mind gazdagabb törté-

nelmi forrásokhoz jutott és ez úton munkássága is ezirányba terelődött.

* * *

Köváry *írói működése* azon kornak eklektikus irányában indul, a melyre ifjúsága esik.

Fiatal irodalmakban, milyen akkor a mienk is volt, a szakszerű irányzatok csak fokozatosan fejlődnek ki. Verselés, novella, útleírás, elmefuttatás rendszeren az első zsengek. S a néplélek ez általános jelensége nyilvánul meg az egyén életében is. Kövárynál sem volt máskép. Ez irodalmi fogzáson ő is átesett, még pedig nagyon korán. A gimnáziumot 1840-ben végzett alig 21 éves ifjútól már a megelőző évben verseket hoz az unitarius önképzőkör által kiadott *Remény* s táj és néprajzot (Teke és népszokásai) a *Nemzeti Társalkodó*. A rákövetkező két év alatt pedig, a mikor jogot tanult, beszélyei (Henriette, Fiduczia, Stella stb.) és néprajzi czikkeinek egész sorozata jelenik meg (Szilágy, Barezaság, Brassó és vidéke, Toroczkó stb.) lapokban és albumokban.¹ Sőt ez időre esik első önálló művének, „*Székelyhonról*“ czimű könyvének megjelenése is, melyet a cenzura történelempolitikai vonatkozások miatt csak megnyirbálva engedett át s kéziratával Kovács Miklós püspök a guberniumból e szavakkal bocsájtotta el: „Sajnálalak fiam, liberális vagy, semmire se fogsz menni!“

Ez a mű azonban a sajtóban és közönség előtt írói tekintélyt adott az ifjunak s ettől kezdve mind rohamosabb és tágabb-körü lesz munkássága. Határozott iránya még nincsen, sőt miután inpressiókra fogékony természete minden irodalmi és közéleti jelenségre és kérdésre azonnal reagál, idejét és figyelmét egész az ötvenes évek elejéig a legkülönbözőbb témák között osztja meg. Ötletszerűen ír szépirodalmi, történelmi, művészeti, tudományos, tanügyi, politikai, ipari, pénzügyi stb. tárgyokról, sőt szakadatlanul fokozódó agilitása már vezető szerepre sarkalván, szerkeszti a „Beszélytárt“, 1848-ban az „Ellenőr“ cz. politikai lapot, és kiadója *Tiles* számára, a kinél egyideig correctorsággal kereste

¹ Dolgozatainak és az azokat adó lapok, folyóiratok, zsebkönyvek, albumok, naptárok czimét illetőleg utalunk Szinnyei „Magyar Irók“ VII. kötete I. füzetére, hol azok 10 hasáb terjedelemben vannak közölve, önálló műveinek jegyzékével együtt.

kenyerét, még naptárt is. Nevelő korában tanítványának „*Györke könyvtárát*“, melybe a történelmet és földrajzot maga írja versekben, utóbbit e czímen: „Györke Erdélyt utazza“. Ennek gördülékeny alexandrin verselése s egészen új, a folyók irányát követő tanmenete annyira kedveltté tették, hogy az erdélyi iskolák is hosszú éveken át használták tankönyvül, úgy, hogy a könyvecske ez elmés czímmel: „Györke Erdélyt újra utazza“, mintegy tíz kiadást ért.

Jóval később is szerkesztett egy politikai lapot, de arról hátrább kell megemlékeznünk.

A későbbi történetírói egyénisége fejlődésének nyomait azonban már a negyvenes évek nagyon vegyes irodalmi termékei között észrevesszük. Például novellái, elbeszélései, rajzai között számos történeti tárgygyal találkozunk, milyenek: Etele, II. Napoleon, gr. Betlen Miklós szerelme, Mirabeau szerelmei Brandenburgi Katalin, Tököli és neje végnapjai, II. Rákóczy Ferencz emigrációja stb. Föld és néprajzi legelső dolgozataiban is, melyekhez az ötvenes évek elején egész sorozat csatlakozott (Székelyek Magyarhonban, Erdély határszéli szorosai, Sóbányánk statisztikájához, Az erdélyi arany- és ezüstbányászat, Erdély nevezetes rónái: Agyagfalvi, Balázsfalvi, Bogát, Hátszeg, Keresztes-mező, Kereszténysziget, Miriszló, Szentpáli, Zernyesti-tér, Színészetünk történetéhez stb. stb.) a történelmi érzék sugarai csillámlanak meg. *Székelyhonról* című műve s 1847-ben megjelent „*Erdélyország statisztikája*“ pedig határozott lépés a történetírás felé. Ez utóbbi keletkezésének általa hátra hagyott feljegyzése egyébként az ő rhapsodistikus dolgozásának rendszerét is jellemzi. „Még féllábam az iskolában volt, egy napon csak így szól Brassai: Tiles (jőnevű kolozsvári könyvkiadó) megakarja iratni Erdély statisztikáját, magát ajánltam. A mint a Székelyhont megírta, ezt is megtudja írni. Gróf Kemény József is magát nézte ki, ő is fogja segíteni. S előmbe nyomta a Journal des Savants egy füzetét, fordítsa le, benne van egy statisztika programja.“

A korai zsenge kísérlet első úttörő munka lett hazarészünkről s bár Kovács István a Nemzeti Társalkodóban keményen lebírálta ezekért az iskola porát magáról még le se vert ifju író, hogy statisztikája még is ért valamit, bizonyítja a magyar kormány által a következő évben az országos statisztikai hiva-

talhoz történt kineveztetése, minek következtében az „Ellenőr“ szerkesztését Dósának adta át. Az ő élete-folyása és írói munkássága pedig itt egy újabb korszak küszöbéhez érkezett.

Nem sokáig maradhatott a központi hivatalban. A 48-as események rohamos fejlődése csakhamar elsodorta onnan. A szabadságharcz kitörése minden embert illetékes posztjára parancsolt. Inter arma silent leges. A kormánynak hadi statisztikusra lett szüksége s Kőváryt, a ki Erdélyt akkor legjobban ismerte, s mint zsunalista a Kossuth lapjába is dolgozott, Bemhez küldötték le harezteri tudósítónak.

Ez a véletlen fordulat döntött írói sorsa fölött is és eljegyezte őt *történetirónak*. Előbb azonban keresztül kellett mennie a gyakorlati hazafiság tűzpróbáján. Hivatásánál fogva az erdélyi hadjáratokban egész a zsidói fegyver-letételig mindenütt ott kellett lennie. S bár polgári minőségben szerepelt, a hareztereken ólálkodó veszedelmeket, a zaklatott élet szakadatlan fáradalmait és nélkülözéseit mind át kellett élnie. S mikor már az utolsó ágyuhang elnémult, a szabadságért csattogó fegyverek gulákban pihentek, kezdődött a menekülés, a boszut lihegő üldözés szomorú kalváriája, midőn a mezei és erdei vadak élete kényelmesebb és biztosabb volt a hazafiakénál. Nélkülözésektől és fáradalmaktól elcsigázva menekül a Mezőségen át és betegen érkezik Kelemtelkére, honnan egy év előtt ifjukora legszebb álmaival, szívében tele boldogsággal indult volt budapesti útjára. Itt és felváltva Makfalván Dósánál ismét munkához lát, jegyzetei rendezéséhez és feldolgozásához.

De a szeretettel nyújtott menhelyet nem sokáig élvezheti. 1850. szeptember 4.-én csendőrszuronyok közt hurezolják ki éjjeli álmából és szállítják Marosvásárhelyre, hol előbb a székháznál rögtönzött fogdában vasra verik, majd a várba börtönzik be. Innen Kolozsvárra viszik a börtönné alakított vármegyeházba s a mint szaporodtak az unitarius főgymnasiumba, majd pedig mint beteget a kórháznak berendezett Mátyás király-féle házba, hol ismét irogat. Végre azután Urbán kihallgatásra magához rendeli s a történetiró hálájára számítva és arra nyomatékosan czélozva is, szabad lábra helyezi. De internálva kellett Kolozsváron maradnia, hol a politikai menekülőkkel való érintkezése, a kiknek a híres szépségű honleány, Czirjákné Lukács Józefa, maga is később fogoly, volt egyik hőslélekü gondozója, még sokszor hozta érintkezésbe a policiáival.

E pár év élettörténeti adataira részletesebben nem terjeszkedünk ki e helyen, mert azok egyrészt a *Kuszkó* István által szerkesztett „Történelmi Lapok“ közölte visszaemlékezésekben feltalálhatók, másrészt pedig emlékiratainak remélhető kiadásában olvashatók lesznek.

Csak azt jegyezzük még meg erre vonatkozólag, hogy a hadjáratok alatt a vezérlő emberekkel való személyes összeköttetése s úgy itt, mint üldöztetése idején szerzett tapasztalatai gazdag forrást nyitottak historikus világ- és emberismeretéhez, s nemzeti küzdelmeink egyik legjelentősebb korszakából az események kohójában látó szemekkel ismerte föl azt a létfontartó nemzeti geniust, melyet ő történelmi tanításaiban mindig plasztikusan állít előtérbe.

Hogy korán és rohamosan kezdett írói munkássága e zavaró korszak után hosszasabban fenn nem akadott, sőt fokozódó erejéből mit sem veszített, ebben nagy szerencséje volt a *Szilágyi* Ferenczcel való ismeretsége, a ki már a negyvenes években egy conservatív lapot szerkesztett Kolozsvárt s most szintén az ilyen irányu „Budapesti Hirlap“ szerkesztője lett a fővárosban. Ő Kővárynak szabadságot eszközölt ki, hogy Budapestre tehesse át lakását s azután 1851-ben lapjához tárczarovat-vezetőnek alkalmazta. Itt politikával foglalkoznia nem lehetett, mert — mint szerkesztője mondá — „vezérezikkei az *igénynek* meg nem felelhetnek; de óhajtása az irodalmat s általa a nemzetiséget karolni fel.“ „Ily elv mellett jutott a tárcza kezembe“ — írja Dósához. — „Gyönyörű független állás. Mintegy az irodalom gyeplője egy szálát érzem gyenge kezeimben. Teljes rendelkezésem van. Más e tárgyba nem szól. Én osztom a díjt: e vögre havonként dispositiomra áll 150 pengő, mint íróknak szánt honorárium.“ Ő maga is ír eredetieket s könyvismertetések és bírálatokat; de ez utóbbiak összeütközésbe hozzák a szerkesztővel s innen átmegegy a „Pesti Napló“-hoz hasonló minőségben s úgy itt, mint a „Hölgyfutár“-ba is dolgozik. Mindez azonban csak kenyérkereset s ő maga is panaszkodik, hogy ez időt rabló munka hátráltatja önálló művek írásában. Már e panasz érezteti, hogy neki magasabb törekvesei vannak s csakugyan még fennlétiben (1852-ben) megírja és kiadja „*Erdély régiségeit*“, melynek német fordítását Geibel vette meg. A mű második kiadása „*Erdély építészeti emlékei*“ czímet kapott. A

német kiadásnak tulajdonítandó, hogy a bécsi kormány őt az erdélyi műemlékek conservátorának nevezte ki, a minnek azonban gyakorlati eredménye — tudtom szerint — nem volt.

Ezzel a munkájával, melyet gyors egymásutánban követ „*Erdély földje ritkaságai*» (1853) és „*Erdély nerezetesebb családai*» (1854), megtalálta valódi hivatásának talaját, melyen aztán egyenesen épül fel történetirői munkássága.

Hogy pedig idejét és tehetségét ennek szentelhesse, az absorbeáló hírlapi foglalkozással egyelőre felhagy, 1852-ben visszatér Kolozsvárra s könyvtári buvárlatokat végez tervezett műveihez. Egy ilyen kirándulását Gyulafehérvárról M.-Vásárhelyre a politikailag kompromittált gr. *Lázár* Eszterrel teszi meg. A policzia tudomást vesz erről s Kőváryt másodszer is internálják Kolozsvárra.

Itt 1854 évi június 4-én megházasodik. Nőül veszi egy gazdag patriczius családnak, mely Mária Theresia idejében a poroszok nyomása elől Sziléziából menekült hozzánk, legifjabb leányát, a nagyműveltségű *Knausz* Johannát, kiadójának és régi protektorának *Tiltsh* Jánosnak unokahugát. Ez 53 évig tartó boldog házasságban, melynek egyetlen fogyatkozása a gyermek-nélküliség volt, anyagilag biztosított, független helyzetbe jut. Sokat utaznak s közben huzamosan tartózkodnak külföldön, világvárosokban és fürdőkön, mindinkább táguló világismerettel gyarapodva s újabb, meg újabb impulsussal térve haza, a mi további működésében lépten-nyomon megnyilvánul.

Az ötvenes évek politikai nyomása alatt a közéleti tevékenység hazánkban a minimumra lévén szorítva, zavartalanul adta magát történelmi kutatásoknak, előszeretettel és hazafias czélzattal hozván felszínre a nemzet multjából mindazon elemeket, a melyek jövőnkre tanulságot, fenmaradásunkra reményt és biztatást nyújthatnak s a nagy leveretés után csüggedéstől megóvhatnak.

Visszanyul a legrégebb homályba, a honnan két kötetben a „*Történelmi rejéket*» és „*adomákat*» hozza. S ezek elméletének körvonalozásával a magyar mythologia eszméjét szolgáltatja Ipolyinak, a mint a tudós főpap ezt neki személyesen bevallotta.

„*A magyar családi s közéleti viseletek és szokások*» a nemzeti fejedelmek korából“ lökést ad ezen történelmi elem kutatásának az anyaországban is. Valamint e nemű munkái hozzájárultak a

magyar genealogiai és heráldikai társaság létrejövetelehez és irodalmának kifejléséhez.

Ez átmeneti előkészítő munkásság egyenes folyománya lett „Erdély történelme“ hat kötetben s a kiadásra csak 1861-ben kerülhetett „Erdély története 1848–9-ben.“ Az előbbi hosszasan volt nélkülözhetetlen uttörő vezérfonal hazarészünk gazdag és változatos történeti multjában s mint első magyarnyelvű, kimerítő munka e szakban, hódító erővel hatott az olvasóközönség hazafias dolgokat óhajtó lelkére. Sőt Szilágyi Sándor újabb műve sem tette használhatatlanná.

A felsorolt művek együttesen olyan történetirői munkásságot képviselnek, a melylyel Kövály még mindig egyedül áll az erdélyrészi magyar irodalomban. S ebben nem csupán az előttünk álló eredmény érdemel méltánylást, hanem az a nagy szorgalom és munkaerő is, a mely a feldolgozás mellett a rengeteg anyag összehordásában érvényesül, mert az ő háta mögött nem állott egy történelmi társaság évtizedes gyűjtésével és részletmunkákkal. És ez a körülmény a kidolgozás technikájának bírálatánál figyelmen kívül nem hagyható. A módszer, az anyag elrendezés ellen lehet kifogást tenni; sőt a sajátos, minden iratát jellemző túltömör, gyakran épen lakonikus irány, melynél a gondolat helyes felfogása és megértéséért némely mondatait ismételve át kell olvasnunk, s a mely előadás-mód élő beszédében is ismeretes volt, méltán nehézkesnek látszhatnak; de e könyvekben rejlő kincs mindig becses marad.

Önálló történeti munkái rendkívül sok kisebb-nagyobb közleményében nyernek kiegészítést, a melyek gyűjteményes kiadásra érdemesek lettek volna. Ezek egyik legbecsesebbike a *Turul* 1887. évfolyamában közölt tanulmány: „A hűbérrendszer kifejlése s hatása hazánkra“, melyben a hazai és egyetemes történelem, egy korszakos alkatrészét és érintkezését világítja meg.

A millenium századában kihalt nevezetesebb erdélyi családokról az „Erdélyi Muzeum“-ban megjelent közleményei bár elszomorító, de figyelemre méltó negatív kiegészítést nyújtanak e tárgy egyik munkájához. A *millenium lefolyásáról pedig* egy olyan kötetet állított össze, annak minden mozzanatára kiterjedő figyelemmel és fajszeretettel, a mely az egykoruak előtt talán kevés méltánylással találkozik, de a haladó idővel értéke mind növekedni fog s majd a későbbi nemzedékek előtt, a kik

nemzeti életünk e ritka korszakos életének és boldogító lelkesedéssel végrehajtott ünneplésének résztvevői nem lehettek, vonzó és hazaffias érzést erősítő olvasmányt képezend. Méltó tehát, hogy azt könyvtáraink számukra megőrizzék.

Történetírói munkássága a hatvanas évek elejétől számított mintegy huszonöt éven át — nagyobb alkotás tekintetében — szünetet tart. Ennek okára is rámutatok hátrább. 1883 után azonban, mely évben, jó későre, az akadémiának eszébe jut egy régi mulasztást helyrehozni és őt tagjai sorába veszi, erre szolgált érdemeinek mérlegelésével lelkében felébred a vágy: visszatérni első irodalmi szerelméhez s kitüntetését egy nagyobb történelmi munka írásával hálálni meg. Érlelni kezdi a magyar nemzet története megírását. Két körülmény további lökést ad e gondolatához. Egyik: a történelmi társulatban részvételével folytatott tanácskozás azon kérdés fölött, hogy Magyarország történelmét a milleniumra miként kellene megírni? Az országgyűlés tegye-e ezt, vagy az akadémia? Döntés nem történt, illetőleg mindkét gondolat elejtetett. A másik körülmény: *Semsey* László nagy pályadíjának (10.000 korona) kifizése ugyanezen feladatra.

Mindezek határozottabban kezdik megérlelni lelkében a már ott lappangó gondolatot s hozzákezd a feladat kivitelének tanulmányozásához.

Az irányelveket, melyek szerinte a *magyar történetírás jelenkori feladatánál* követendők, két tanulmányban fejt ki. Egyik egy felolvasás az Erdélyi Múzeum-egylet szakosztályában (megjelent az „Erdélyi Múzeum“ 1886 évi folyamában). Másik az *alaprajz és bevezetés*, a melylyel már kész munkáját a *Semsey-pályázatra* 1895-ben benyújtotta. Hogy a mű létrejövetelének historikumával végezzünk, jelezzük, hogy a pályázat sikertelen maradt (saját nyilatkozata szerint liberális szempontja miatt) s hogy háromszori átdolgozás után, a mi tíz évi munkával járt, az első kötetet halála évében, 1907-ben, 88 éves korában saját maga kiadta e czimen: »*Magyarország története nemzetközi helyzetünk szempontjából.*« A készen hátrahagyott második kötetet pedig özvegye adatja ki.

A kidolgozás alapgondolata a Herder-féle történetbölcselem és a czimben is kifejezett nemzetközi kapcsolat, vagyis elhelyezkedésünk és helyzetünk az eurpai civilizációban. A történet

anyagát nem bőviti, hanem azt bő ismeretének s kora higgadt-ságának és elfogulatlanságának magaslatáról tekinti. A tényeknek, eseményeknek rugóit, sokszor meszszűnően mozgó erőt kutatja s következményeit mérlegeli. S legnagyobb ereje, hogy ez irányban gondolat-ébresztő és oktató mesternek bizonyul.

A történettudománynak gyakorlati hasznát nagyrabecsülvén, faji erényeinket művészi esettel domborítja ki s nemzeti önbizalmunk fokozására törekszik. Épen ezért kimélettel van a hagyományok iránt. Államalkotó képességünket magas piedestálra állítja s ebből a honfoglalók Ázsiából hozott műveltségének biztos elemeit állapítja meg. Szóval: művében a tudomány igényeinek figyelembe-vétele mellett nemzeti életünkre, fenmaradásunkra való hatást óhajt gyakorolni. Nem áztatja magát azzal, hogy tökélyest ad, de a történetírásnak ezt az irányát tartja leghasznosabbnak s ennek művelése volt utolsó írói vágya és hagyatéka.

Ezt a művét megelőzőleg érte őt, mint történetírót, a második nagy kitüntetés. A kolozsvári Ferencz József tudományegyetem bölcsészet-, nyelv- és történettudományi kara ugyanis 1901. december 19-én tartott ülésében „a magyar irodalom és kivált a történetírás terén kifejtett, félszázadot meghaladó érdemdu munkásságáért egyhangulag tiszteletbeli doktorává választotta.“ A következő év június 7-én felavatása megható ünnepélyességgel ment végbe s országszerte kellemes visszhangot keltett. Egyik helyi lap (a Magyar Polgár) a következő tudósítást hozza arról: „Az ünnepség déli 12 órakor folyt le az egyetem tanácstermében, mely ez alkalomra egészen megtelt közönséggel. Ott voltak Fekete Gábor táblai elnök, Heppes Miklós és Gál Jenő tanácselnökök, Dobál Antal, Kozma Ferencz s többen szépszámu hölgyközönséggel. Az avató egyetemi tanácsot, élén dr. Lőte József rektor, Kiss Mór jogkari, Szabó Dénes orvoskari, Böhm Károly bölcsészeti, Apáthy István math. és term.-tud. kari dékánok, továbbá még dr. Schilling Lajos, dr. Márki Sándor, dr. Csengery János, dr. Schnellér István, dr. Szádeczky Lajos, dr. Ternér Rudolf egyetemi tanárok alkották.

Kövár László a tanács zöld asztalánál a rektorral szemben foglalt helyet. Dr. Lőte rektor üdvözlőlvén az egyetemi tanácsot, megnyitotta a gyűlést, melynek egyetlen tárgyát

Kőváry Lászlónak, a bölcsészet- nyelv- és történettudományi szak tiszteletbeli doktorává avatása képezi s kérte az illető kar dékánját az avatás megtételére. Böhm Károly dékán jelentette, hogy a kar Kőváry Lászlót egyhangulag tiszteletbeli doktorrá választotta félszázadot meghaladó történetirói munkásságáért. A választást ő Felsője jóváhagyta. Ennek következtében átnyújtja a doktori oklevelet azon szívből jövő kívánsággal, hogy a kitüntetett tudós ebben még sokáig örömét lelhesse.

Kőváry László átvevén a doktori oklevelet, a következőket mondotta:

„Dicsőségesen uralkodó felséges királyomtól mély hódolattal, magas kormányomtól s különösen a közoktatási miniszteriumtól mély tisztelettel, a Ferencz József tudomány egyetem s annak bölcsészeti karától igaz hálával fogadom tiszteletbeli tudorságra emeltetésemet, mit nem annyiban munkáim értéke, mint magas életkoromig folytatott munkásságom jutalmának tekintek. Sajnálom, hogy nem adatott nekem az élőszó hatalma. Röviden csak annyit akarok mondani, hogy a régi Erdély az, melynek szelleme engem történetiróvá nevelt. Most örömmel látja a régi Erdély az új Erdély szellemének ezt az oltárát, melynek magas nivójára büszkék vagyunk, a Ferencz József egyetemet, hol a régi Erdély tradícióit ápolják és fejlesztik s hogy a bölcsészeti kar nem zárkózik el a gondolattól, hogy Magyarország különböző temperamentuma, az Alföld, Felső-Magyarország, a Dunántúl szellemének harmóniája az erdélyi temperamentum szelleme nélkül hiányos volna.

Nem tartom magam egyébnek, mint az erdélyi szellem neveltjének, hirdetőjének.

A mi disze van ennek a kitüntetésnek, megosztom azokkal, a kik nekem a történetírásban segítőim s mestereim voltak.

Annál becsesebb nekem a mi egyetemünk bölcsészeti karának reám esett figyelme, miért ismételtlen halás vagyok és maradok.“

Ezzel a szép ünnep véget ért.

* * *

Politikai szereplése, harcztéri tudósítói megbizásán kívül, rövid ideig az 1848 évi országgyűlésre engedett neki bepillan-

tást, mint Torda vármegyei *kiskövetnek*, mialatt mint statisztikus volt fenn a fővárosban. Eljárt a gyűlésekre, sőt azon küldöttséggel is fenn volt, a mely az országgyűlés feliratát V. Ferdinánd királyhoz Bécsbe vitte. Ez a minőség rövid ideig tartott s activ szerepre nem nyújtott alkalmat. Ismeretségét és tapasztalatait azonban ez is gyarapította.

Mint *journalista* két izben fejtett ki élénk tevékenységet. 1848 elején az ő szerkesztésében gr. *Bethlen* Miklós (a későbbi Bolnai) *Szülágyi* Sándor és *Gámán* Zsigmond belmunkatársakkal megindított „Ellenőr“ czimű radikális irányu politikai lapnál, mely a guberniumtól az országgyűlés összehívását, azon reformokat és az uniót sürgette. Másodszor pedig több mint két évtized után a „Korunk“-nál.

Az októberi diploma a magyar országgyűlés összehívásához vezetett. De ebből Erdély kihagyatott. Itt a *Dózsa* által szerkesztett s tulnyomóan gr. *Mikó* Imre befolyása alatt álló „Kolozsvári Közlöny“ irányítja a politikai hangulatot. Kövály is irogat ide. De a politikai vezetésben részes gr. *Teleki* Domokos és ifj. gr. *Bethlen* János nézete szerint a lapnak 47-es ize volt. Határozott 48-as programmal tehát egy második lapot, a „Korunk“-ot alapíták. Ez azonban egy évi fennállás után anyagi zavarokba jutott. Kövály ekkor 1860-ban meg- és saját szerkesztésébe veszi azt s a nevezett két politikussal egyetértve vezeti, míg Bécsből törvény-ellenesen összehívják az 1863. évi erdélyi országgyűlést Nagyszebenbe. Abban minden magyar politikai irány egyetértett, hogy ez az 1848-ban törvényesen életbelépett *unio* megtagadása, tehát súlyos alkotmány sérelem. Így fogta fel azt a közvélemény tolmácsolására és irányítására hivatott sajtó is. De a választásokat a kormány keresztülhajtja, a regálisták meghívóit kiküldi s a megnyitás napját kitűzi. Quid nunc?! Politikusaink előtt e nehéz kérdés áll. Annyiban könnyű a felelet, hogy a szétdaraboló és a birodalmi gyűlésbe csábító kísérletnek teljes erővel ellene kell állni. De hogyan? mily formában? E *taktikai* kérdés fölött a bizalmas tárgyalások megindulnak, előbb Gyulafehérváron Hajnald Lajos püspöknél, majd az országgyűlés megnyitása előestéjén Nagyszebenben. Lejő a tanácskozásra gr. *Andrássy* Gyula, le *Tisza* Kálmán s részt vesznek azon a szerkesztők is. A törvénysértés elleni tiltakozásnak két módja mutatkozott lehetségesnek a

magyar képviselők számára, (mert a szászok és oláhok vigan mentek a hivogató szóra, sőt a reichsrathban is megjelentek): be se lépni a törvénytelen gyűlésbe, ez az egyik, vagy belépni és azt egy ünnepélyes tiltakozás után odahagyni. Ebben a taktikai kérdésben a „Korunk“ szerkesztője az utóbbi eljárás álláspontján volt, sőt erre az eshetőségre készen is tartott kefelevonathoz egy tiltakozás tervezetet. De politikusaink az alternativa első része mellett döntöttek s azzal hazautaztak. Pap Miklós pedig, a „Korunk“ munkatársa, a ki már ekkor Tiszapárti lap szerkesztését tervezte s nemsokára „Magyar Polgár“ czímen azt meg is indította, hozzájutván a kefelevonathoz, azt a „Kolosvári Közlöny“-ben nyilvánosságra hozta. A czélzat ezzel a Deák-párti lap és szerkesztő compromittálása volt, a mi az akkori izgatott hangulatban sikerült is, annyira, hogy Kőváry gyanusításoknak lett kitéve, sőt egy Tordára tett kirándulásából insultusok között kellett menekülnie.

Ez öt annyira elkéséríté, hogy szülővárosába többé sohase tette bé a lábát. A lapot itthon a kiegyezés évében megszüntette s nevével hosszabb időre külföldre, egyenesen Párizsba utazott. S innen, még a történetek után is, a helyébe lépett „Kelet“-nek tárca-leveleket küldözgett.

Hajlott korában visszapillantásait jegyezte papirra saját pályájára vonatkozólag is és sajnálja azt az időt, a mit politikai excursióra fordított; de megjegyzi magáról, hogy nála a journalistai hajlam veleszületett természetében rejlett. Egész életén át ingerelte őt minden közkérdés tárgyalása s annak tisztázásához hozzájárulni magától meg nem tagadhatta. Ennek igazolásául és jellemzésként megemlítjük, hogy aggkorában is irt kiadásra egyáltalán nem szánt politikai czikkeket s szereplő politikusainkra vonatkozó észrevételeket, a melyek egyebekkel együtt gondosan raktározva lettek. Sőt, szintén maga mondja magáról, még a tudományt is bizonyos journalista-szerűséggel kezelte, hogy korára annál inkább hathasson. S ez az irányzat előadás módjában kétségtelenül fölismerhető.

* * *

A politikai téren kapott lökés, mely a történetirót már jól medrezett pályájáról más irányba terelte, az előadottakból kiszámíthatólag több mint negyedszázadon át éreztette hatását.

Ez idő alatt egy egészen új pályán látjuk mozogni. Párisban s majd Bécsben és Csehországban tartózkodása bő alkalmat nyújt neki a hazai és külföldi viszonyok összehasonlítására. S ez a körülmény őt a *közgazdaság* felé terelte, a minek elméleti művelésében élénk irodalmi munkásságot fejt ki.

A *biztosítás* ügy különböző ágairól 1870 és 84 között nem kevesebb mint hét kisebb-nagyobb munkát irt és adott ki. Sőt azok egyikével („A biztosítás rendszere“, három kötetben) a párisi akadémia pályázatán is részt vett, hol művét ugyan méltányolták és megtartották, de mint idegen pályázót figyelmen kívül hagyták. Ez eszmekörbe annyira beleélte magát és azt oly nagyra becsülte, hogy még akadémiai székfoglalóját is innen vette.

Ischl és karlsbádi nyaralásai alkalmat nyújtanak neki a Lajtán tuli fürdők szervezete és berendezése ismertetése által hazai fürdőink fejlesztésére hatni.

Kolozsvár közéletében pedig több irányban igyekszik tanulmányait és tapasztalatait értékesíteni. A magyar kormány által rendezett 1870. évi első népszámlálás vezetését a törvényhatóság rábizza s ő annak anyagát a statisztikai tudomány alaposágával dolgozza fel és bocsátja közre. Mint a közigazgatási bizottságba kinevezett közgazdasági előadó, a város fejlődésére irányelveket körvonaloz. Mint a köztemető és sétatér gondozója, különösen ez utóbbinak kiterjesztése, rendezése és fásítása által hosszú éveken át sikeres munkásságot végez, minek eredményét minanyájan gyönyörködve élvezzük. A Mátyás király-téri templomot körülvevő disztelen épületek megváltása és eltávolítása munkájából pedig az érdem jelentékeny része őt illeti meg. Ő volt t. i. a kezdeményező és nagy társadalmi agitációt kifejtő *Schütz* János mellett az alap pénztárnoka, az intéző-bizottság jegyzője s mint ilyen, a sajtóban évtizedeken át ő tartotta ébren az érdeklődést s a közadakozás eredményét oly szerencsés kézzel gyümölesztette, hogy az által a város fejlődése történetében egyik legnagyobb alkotás hajtattott végre. E társadalmi művelet pragmatikai történetét annak keletkezésétől 1852-től 1886-ig terjedőleg összeállítva egy igen becses, terjedelmes füzetben kiadta.

Mint az ipar- és kereskedelmi kamara s a kolozsvári kereskedelmi akadémia felügyelő-bizottságának hosszas éveken át tagja, szintén részt vette intézmények közhasznú munkásságában.

A magánvállalatként szerencsés parcellázással létesített s telekkönyvileg hivatalosan is az ő nevét viselő városrész, az u. n. *Köváry-telep* nemcsak neki eredményezett jelentős anyagi hasznot, hanem a kis emberek lakásviszonyainak megjavítását is egy jó lépéssel előbbre vitte.

A megbukott „Kisegítő Takarékpénztár“, ez egykor nagy bizalmat élvező és virágzó pénzügyi intézet vezetésében azonban szerencsésje elhagyta. Azon a súlyos válságon, a mely a város pénzpiaczára nehezedett s három nagy pénzügyi intézetünket megsemmisüléssel fenyegette, az övé zátonyra jutott és megmenthető nem volt. Az ő és igazgatótársai tetemes anyagi áldozatai a betevők károsodását elhárították ugyan, de a részvények értéktelenné váltak. Ez a csapás buskomorrá tette őt egyidőre. Ám az irodalom balzsamot nyújtott sebeire, visszaadta romolhatatlan munkaerejét — sőt magát ismét igazi hivatásának. Magyarország történetét azután írta meg. S az ezen időközben nyert tiszteletbeli tudorsága mégegyszer felvillanyozta lelkét azon kor és munkásság emlékének föllevenítése által, a miben a siker leghivebb élettársa volt.

Nyolczvan évet meghaladó életkorában, miről a napi sajtó is méltányló megemlékezéssel vett tudomást, szemlét tartva irodalmi munkássága fölött, följegyzéseiben azt önmaga így jellemzi: „Visszapillantva hatvanhárom évi pályafutásomra, mint a ki soha magammal megelégedve nem voltam, magam is bevégezetlen pályafutásnak látom. A *kirándulások sok időmet vették el*. De pótolta pusztithatlan egészségem, áldott emlékező-tehetségem, perczig sem nyugvó munkakedvem. A kötetek, füzetek, cikkek száma nem is hiányzik. Hogy *hiányozni látszik az egységesség*, abban találok, hogy vagyon nélkül indultam. Kezdetben kiadóim rendelkeztek tollammal. Egy oly korban indultam, melyben a polyhistsorság divatja járta . . . S ide számít, hogy nemcsak hogy nem születtem szobatudósnak, de a küzdelmes kor ide-oda állított. De bizonyos egységességet mégis látok pályafutásomban az által, hogy Erdély hazám írója voltam. Dilettanskodtam rendre az ethnographia, a geográfia, a statistika, az archaeologia, a geneologia, a közgazdaság terén, voltam két ízben publicista, de mindig ott volt a háttérben Erdély nagy multja, haza-, faj- és szabadságszeretetünk forrása, a historia.“

E sorokban minden meg van mondva, a mit róla írói jellemzésül megállapíthatnánk. Elismerve a szótágazó irány, indokolva az írói temperamentum és a kor szükségletei s irodalmunk helyzete által, de a már korán jelentkező s mind erőteljesebben vissza-visszatérő historiai érzék és hajlam uralomra jutása. Ez az ő rövidre fogott írói biográfiája. Életsorsa kerekének forgását ez a tengely tartja össze és menti meg a szétrepüléstől. Ez sugallja neki legbecesebb írói hagyatékát.

* * *

Ha e változatokban gazdag, hosszú és rendkívül munkás életen végig tekintettünk, nem zárhatjuk le annak rakott albumát, míg róla az *unitárius* hitrokonról is meg nem emlékezünk.

Ő disze, hasznos, munkás és áldozatkész fia volt egyháznak. Mindig melegen érdeklődött ügyeink iránt, szívből örvendett haladásunkon s egészen hajlott koráig részt vett tanácskozásainkban; vagy ha oly fontos kérdésben, minő az újabb egyházkormányzati szervezet, személyesen már nem tette, nyomtatásban sokszorosított beadványban közölte történészi bölcseséggel latolgatott véleményét és figyelmeztetéseit. Minden nyilvánosságra jött iratot, munkát, a mely tőlünk származott vagy ránk vonatkozott, figyelmére méltatott és reflexiókkal kísért. Igazán vallásos érzületű hívő volt.

Mint évtizedeken át főgymnáziumunk egyik felügyelő-gondnoka, eljárta a vizsgálatokra, ünnepélyekre, az ifjuság erkölcsi és szellemi élete felett örködött és sok szegény tanulónak enyhítette nélkülözését.

Nem volt semmi egyházi mozgalom, a melytől anyagi támogatását megtagadta volna. Irodalmunknak nemcsak pártolója volt, hanem azt közreműködésével gazdagította is, a miről e folyóirat füzetei bizonyítékokkal szolgálnak.

Íratai között élete alkonyáról, ilyen feljegyzést találunk: „Minél előbb haladtam a korban, mint babona, ígézet szállt meg a háláérzet minden iránt, kitől valami jót vettem... Ezek során megszállt a gondolat, hogy az unitáriusok tanítottak ki, kik azt az iskolát alapították és fentartották. Az a munkakedv, az irány, melyet onnan hoztam, mégis érdemelne valami hálát.“ S utolsó éveiben e folyóirat hasábjai egész sorozatot hoznak tőle egyházi

jeleseink életéről és működéséről; könyvtára legbecsesebb darabjait főgymnáziumunk számára adja át s 1907. évi szeptember 25-én bekövetkezett halála előtti napon egy alapítvány tételéről is intézkedik egyháza iránt nyilvánuló hálája maradandó jeléül.

Köváryban a XIX. évszáz magyar nemzeti törekvései és küzdelmeinek, irodalma erőteljes kifejlődésének egy minden vonalon megjelenő kész harcosságát s késő unokák előtt regélő hirmondóját tiszteltük. Nagy idők és események krónikása volt mi közöttünk pátriarka-korba nyult élettel, s az marad egymást követő késő nemzedékek előtt történelmi műveivel. Nevét beväste a hön szeretett Erdély bérczeibe és földje ritkaságaiba, beszél-lásolta nevezetes családai s szárnyra bocsájtotta regéiben és mondáiban. Ezek viszik, védik és visszhangozzák, hogy veszve és feledve sohase legyen a hű és fáradhatatlan munkás emléke.

Hitrokonai is kegyelettel fogják azt tiszteletben tartani.¹

¹ Fenmaradt arczképei: 1853-ból Klimkovitstól, melyet Roskovits is felvett a Kolozsvár városa által megrendelt millenáris „Unio-arczképesarnok”-ba (Vasárnapi Ujság 1895. 22. sz.); a nyolczvanas évekből öcscsétől Köváry Endrétől (Magyar történelmi képesarnok az akadémiában); a mi képünk fénykép után készült s az ábrázolat még erőteljes férfikorából mutatja be.

KOZMA FERENCZ.

Tanulmányok Luther irataiból.

V.

„A keresztyén ember szabadságáról.“

Luther harmadik alapvető reformátori munkájához érkezünk. Azonban ez a mű csak időrendben az utolsó. Tartalma és jelentősége szerint akár az első helyre is sorozható volna. Ez leginkább megfelel az „alapvető“ jelzőnek. A reformatió célja, szelleme és irányzata a legtisztábban e terjedelmére nézve is legkisebb iratban domborodik ki. Az a nagy előnye is megvan, hogy teljesen elvi magaslaton áll. Hangja nyugodt és meggyőző. Itt már nem a harc tüzeiben állunk. Nem küzdünk az ellenféllel s nem törünk annak a megsemmisítésére. Itt a nyugodt, megfontoló bölcseset hallgatjuk, ki elvi álláspontját fejti ki s eddigi küzdelmeinek és törekvéseinek az indító okáról ad fölvilágosítást. A mint maga mondja előszavában, azért írta e művet, „hogy kiki tisztában legyen az én pápaságra vonatkozó tanomnak és írásomnak indító okával.“¹ Ebből is látható, hogy az iratot tartalma szerint az első hely illetné meg. Ez úgyszólván a zászló, melyre a reformatió jelszava van írva. De a csaták zajában nem a rendszer a főkövetelmény. Luther előbb leverte az ellenséget, megrongálta várait, elvette hadikészletét s azután igazolja eljárását. Mindenképpen tehát tartalmilag is összefügg ez a munka a más két alapvető irattal.

Tárgya az ember legdrágább kincse: a szabadság. A szabadság az ember lényegéhez tartozik. Vegyük el az embertől szabadságát s megsemmisítettük emberségét. A hol az ész, sziv és lelkiismeret bilincsekbe van verve: ott csak névleg létezik az ember. De e nagy névvel járó munkának, törekvésnek semmi nyoma.

¹ Luther Márton művei. II. k. 323. l.